

М. В. ТУРСЬКА

Інститут права ім. князя Володимира Великого МАУП, м. Київ

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ, ЗАВДАНИХ ЗЛОЧИНОМ, У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Наукові праці МАУП, 2007, вип. 1(15), с. 162–167

Висвітлюється проблема забезпечення відшкодування збитків, завданих злочинном. З наукової точки зору аналізується чинне законодавство України про кримінальне судочинство. Розглядаються найважливіші проблеми, що перешкоджають відшкодуванню збитків. З практичної точки зору пропонуються варіанти покращання українського законодавства, зокрема, на основі аналізу зарубіжної практики.

Усі суспільно небезпечні діяння, що визначені законом як злочин, завдають шкоду суспільним відносинам, які охороняються кримінальним законом України. Зокрема, така шкода може проявлятися у завданні особі збитків, тобто у заподіянні майнової шкоди немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкоди, завданої їй майну.

Під час кваліфікації скоєного злочину, для визначення наявності завданих збитків, вирішальне значення має з'ясування причинно-наслідкового зв'язку між суспільно небезпечним протиправним діянням і завданою шкодою, а також залежно від розміру завданої шкоди. Адже саме розмір завданої шкоди вирізняє злочин як найбільш суспільно небезпечне правопорушення (ст. 11 КК України). Звідси виходить, що відшкодування збитків, завданих злочинном, має велике значення для потерпілої особи.

Відшкодування матеріальних збитків, заподіяних злочинном, і стягнення безпідставно набутого майна мають важливе значення для усунення наслідків злочину та поновлення порушених прав громадян, підприємств, установ, організацій.

Багато правників — спеціалістів у галузі кримінального судочинства у своїх працях розглядали проблеми відшкодування збитків, завданих злочинними діяннями (І. Новицький, М. Гошовський, О. Кучинська, Є. Коваленко, М. Гузела, М. Орлов, В. Півненко, Є. Мірошиченко та ін.).

Спробуємо у цій статті проаналізувати чинне законодавство України та міжнародні нормативні акти, а також досвід інших держав у сфері відшкодування потерпілій особі збитків, завданих злочинном, розглянути проблемні питання і виробити шляхи їх вирішення на сучасному етапі в Україні.

Відповідно до ч. 1 ст. 49 КПК України потерпілою визнається особа, якій злочинном заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. У ході кримінального судочинства і дослідження обставин справи після встановлення потерпілої особи фахівець, який проводить дізнання, слідчий або суддя виносять постанову, а суд оголошує ухвалу про визнання громадянина потерпілим чи про відмову в цьому.

Згідно із ст. 1166 Цивільного кодексу України, такі збитки відшкодовуються в повному обсязі. Суд може зменшити розмір відшкодування заподіяних збитків лише з підстав, передбачених законодавством, з наведенням у вирок відповідних мотивів.

Форми відшкодування збитків, завданих злочинном [7, 113]:

- цивільний позов (ст. 28 КПК);
- кримінально-правова реституція (ст. 78-81 КПК);
- покладення на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподія-

них майнових збитків, яке застосовується як примусовий захід виховного характеру (п. 4 ч. 2 ст. 105 КК України).

З точки зору теорії кримінально-процесуального права форми (способи) захисту порушеного злочином права слід насамперед поділити на дві групи: позовні і непозовні. При цьому, якщо позовним способом завжди реалізується цивільно-правова відповідальність, то непозовні способи реалізують як цивільно-правову, так і кримінально-правову відповідальність, а також інші види захисту порушеного майнового та іншого права. Позовним способом захисту порушених злочином прав потерпілого є передбачене у ст. 28 КПК України право на заявлення і вирішення цивільного позову в кримінальному процесі [3].

Під кримінально-правовою реституцією варто розуміти відновлення матеріального становища фізичної або юридичної особи, що постраждала (зазнала шкоди) від злочину (або суспільно небезпечного діяння, що містить ознаки злочину), шляхом повернення їй неправомірно відчуженого майна — речових доказів (речей, предметів та інших матеріальних цінностей), безпосередньо втрачених нею внаслідок злочинного діяння, а в разі потреби й шляхом повернення таких самих речей або сплати їх вартості, з ініціативи органів, які здійснюють кримінальний процес, і безпосередньо ними [7, 114].

Переваги кримінально-правової реституції перед іншими формами відшкодування заподіяних злочином матеріальних збитків безсумнівні. Кримінально-правова реституція передбачає насамперед швидке й повне відновлення зменшеного злочином обсягу матеріальних благ постраждалого, що дає змогу порушувати питання про ширше її застосування [7, 114].

Захист майнових прав постраждалих осіб за допомогою реституції за загальним правилом здійснюється судом при вирішенні ним кримінальної справи.

Однак не кожна кримінальна справа про вчинений злочин завершується оголошенням вироку. Остаточне вирішення справи шляхом її закриття здійснюється, крім суду, також органами дізнання, слідчим і прокурором. Приймаючи постанову про закриття кримінальної справи, названі вище органи зобов'язані прийняти рішення щодо наявних у справі речових доказів (ч. 1 ст. 214, п. 3 ст. 229 КПК України) [7, 115].

Речові докази (викрадені матеріальні цінності, документи тощо) слід повертати їх власникам незалежно від осудження чи виправдання підсуд-

ного, від закриття провадження за кримінальною справою, за умови беззаперечного встановлення самого факту злочину. У протилежному випадку речові докази треба повертати тільки тим особам, у яких вони були вилучені. Якщо ж виникає суперечка щодо належності речей, вона підлягає вирішенню у порядку цивільного судочинства [7, 116].

Гроші, цінності та інші речі, які були об'єктом злочинних дій, повертаються їх законним власниками. У разі відмови останніх від одержання таких речей через втрату ними первісних якостей і вартості, що сталося з вини підсудного, з нього стягується вартість речей і приймається рішення щодо їх реалізації. Отримані при цьому суми призначаються для відшкодування матеріальних збитків [18, п. 20].

Як уже зазначалось, одним із достоїнств реституції є те, що вона є найбільш оперативним засобом усунення шкідливих майнових наслідків злочину. Про це свідчить і підхід законодавця до її здійснення у процесі провадження за кримінальною справою. Він надав право органам, які здійснюють кримінальний процес, повернути визнане речовим доказом їхнє майно ще до остаточного вирішення кримінальної справи. Зрозуміло, що законодавець виходив при цьому виключно з інтересів постраждалих осіб, прагнучи максимально скоротити час для відновлення їхніх майнових прав, порушених злочином. Однак зазначимо тут, що використання цього права названими органами законодавець поставив у залежність від умови, що таке повернення майна "...можливе без шкоди для успішного провадження у справі" (ч. 3 ст. 79 КПК України) [7, 116].

Відповідно до ст. 28 і 50 КПК України слідчий зобов'язаний роз'яснити потерпілому його право подати на обвинуваченого або на осіб, які несуть матеріальну відповідальність за дії обвинуваченого, цивільний позов щодо відшкодування йому збитків, завданих злочином. Про це складається протокол, який мають підписати слідчий і потерпіла особа.

Проте саме не роз'яснення потерпілому його права на відшкодування збитків, завданих злочином, досить часто стає причиною невідшкодування цих збитків. Про таку практику розповідають у своїй книзі М. Гошовський і О. Кучинська [2, 163–164].

Також виникає проблема з відшкодування, якщо особа, яка повинна відшкодувати збитки, не встановлена, померла чи не має майна, щоб покрити заподіяні збитки. На сьогодні така ситуація

позбавляє потерпілу особу відшкодування, що здійснюється не у формі кримінально-правової реституції.

Ст. 1177 ЦК України закріплено таке: “майнова шкода, завдана майну фізичної особи внаслідок злочину, відшкодовується державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною”.

Таким чином, допомога з боку держави у такому випадку відіграє визначальну роль, адже держава здійснює захист прав людини і громадянина, а тому є відповідальною за скоєні злочинні діяння. У багатьох країнах світу створені спеціальні державні і недержавні фонди для відшкодування збитків жертвам певним категоріям потерпілих від злочинів.

Зазначимо, що Україна визнала Декларацію Основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою (Резолюція 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р.) та Європейську Конвенцію щодо відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів (від 24 листопада 1983 р.), тим самим зробивши зазначені нормативні акти обов'язковими для виконання на території країни.

Конвенція встановлює, що держава відшкодовує збитки, коли цього не можна забезпечити з інших джерел, тій особі, якій внаслідок тяжкого умисного злочину заподіяно серйозної шкоди фізичному стану або здоров'ю, а також тій особі, яка була на утриманні загиблого внаслідок такого злочину (ст. 2 Конвенції). Також п. 12 Декларації визначено, що у тих випадках, коли компенсацію неможливо одержати в повному обсязі від правопорушника або з інших джерел, державам слід вживати заходів щодо надання фінансової компенсації:

а) жертвам, які внаслідок тяжких злочинів одержали значні тілесні ушкодження або це суттєво позначилось на їхньому фізичному або психічному здоров'ї;

б) сім'ям, зокрема утриманцям осіб, які померли або стали фізично чи психічно неідездатними внаслідок скоєних проти них злочинів.

Декларація в п. 5 зобов'язує країни – члени ООН створити судові та адміністративні механізми для забезпечення потерпілим можливості отримати компенсацію шляхом використання офіційних і неофіційних процедур, тобто за рахунок відповідних фондів. Також вона закріпила обов'язок інформувати потерпілих, які бажають відшкодування збитків, завданих злочином, про такі установи. У п. 7 Декларації зазначено, що

для сприяння відшкодування потерпілим збитків за необхідності слід використовувати неофіційні механізми врегулювання спорів, включаючи посередництво, арбітраж і суди звичаєвого права або місцеву практику.

П. 13 Декларації зобов'язує держави створювати, зміцнювати та розширювати національні фонди для надання компенсації потерпілим. При необхідності для цих цілей можуть створюватись також інші фонди.

21 липня 1994 р. Президент України видав Указ “Про невідкладні заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю”, на виконання якого 10 лютого 1995 р. було видано Розпорядження Президента “Про заходи щодо активізації боротьби з корупцією і організованою злочинністю”, яким було затверджено “Практичні та організаційні заходи щодо боротьби зі злочинністю” на перше півріччя 1995 р. У цьому документі на МВС, СБУ, Мінфін, Верховний Суд, Вищий Арбітражний суд, Генеральну прокуратуру, Міністерство юстиції, Державний комітет України у справах захисту прав споживачів, Мінсоцзахист України було покладено обов'язок створити Державний Фонд допомоги потерпілим від злочинних посягань. Проте через низку складнощів із фінансуванням такий фонд і досі не створено.

28 грудня 2004 р. Президентом України була схвалена Концепція забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів. Реалізацію цієї Концепції було поділено на два етапи:

I етап (2004–2006 рр.):

- вивчення світового досвіду з питань захисту прав і законних інтересів потерпілих;
- розроблення нового і вдосконалення чинного законодавства з питань захисту законних прав та інтересів потерпілих;
- розроблення механізму реалізації прав потерпілих;
- підготовка методичних рекомендацій з питань організації надання допомоги потерпілим;
- вжиття практичних заходів, спрямованих на підвищення у населення рівня віктимологічних знань;

II етап (з 2006 р.):

- впровадження у практику механізму відшкодування потерпілим збитків, заподіяних злочином;
- створення сприятливих умов для діяльності громадських організацій і благодійних фондів у сфері надання допомоги потерпілим;

- встановлення обсягів відповідного бюджетного призначення у загальному фонді державного бюджету;
- забезпечення участі України у відповідних заходах щодо впровадження міжнародних принципів захисту потерпілих у рамках ініціатив ООН, Ради Європи, Європейського Союзу.

Однак і сьогодні заплановані Концепцією заходи ще не надали можливість максимально забезпечити ефективний захист потерпілих, включаючи компенсацію заподіяної їм шкоди. Очевидно, можливість відшкодування збитків, завданих злочином, не залежить лише від Державного фонду відшкодування збитків, якого ще не створено і не вирішено питання про його фінансування. Іншою проблемою щодо забезпечення відшкодування збитків є факт призначення покарання. Адже обвинувачений чи підсудний не зацікавлений у відшкодуванні завданих збитків, якщо йому все одно доведеться відбувати кримінальне покарання.

Виходячи із практики інших країн, зокрема таких, як Англія і Франція, можна стверджувати, що відшкодування тут забезпечується правовими інститутами, що дозволяють цілком вирішити проблему — задовольнити вимоги цивільного позивача та пом'якшити покарання або звільнити від нього підсудного.

Законодавство Англії, наприклад, передбачає декілька інститутів, спрямованих на втілення принципу доцільності судового переслідування, зокрема попередження та *медіація*, центральна ідея якої полягає в тому, що конфліктуючі сторони — порушник закону і потерпілий — з дозволу уповноважених державних органів намагаються вирішити свій конфлікт поза рамками кримінальної юстиції за допомогою третіх осіб, “угоди про визнання” — визнання обвинуваченим своєї вини і, як наслідок, спрощене провадження у справі та можливість певних пільг при призначенні покарання.

Властиве сучасному праву Франції, і дуже поширене в Бельгії та Нідерландах, явище *“транзакції”* — угоди між обвинуваченим і обвинувачем, що погашає публічний позов (наприклад, шляхом сплати певного штрафу на користь держави) [1, 10].

Крім медіації, у кримінальному праві Франції діє інститут *“умовної відмови від порушення кримінальної справи”*, зміст якого полягає у відмові компетентних органів держави застосовувати кримінальне переслідування особи, яка погодилась виконати певні обов'язки: пом'якшити вину,

компенсувати збитки, публічно вибачитись та ін. [1, 10].

Очевидно, кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство України потребує відповідних змін. Адже поновлення стану речей, який існував до вчинення злочину, а не покарання, є основним інтересом потерпілого. Зазначимо, що така постановка пріоритетів є основою кримінально-процесуального законодавства багатьох країн з розвинутою демократією — Німеччини, Франції, Англії, Італії, Іспанії та ін. Ключовим завданням кримінального судочинства України, визначеного ст. 2 КПК, є *притягнення до кримінальної відповідальності*.

На сьогодні існує проект КПК України, зареєстрований за № 3456-дП від 18 листопада 2005 р. Але завдання кримінального судочинства, визначене у ньому, принципово не відрізняється від визначення в діючому КПК. Більше того, Українська Гельсінська спілка з прав людини відзначає “близькість” цього проекту “до сформованої в радянські часи моделі кримінальної юстиції” [19]. Після ознайомлення з текстом проекту КПК неможливо з цим не погодитись.

Стосовно інституту цивільного позову та відшкодування збитків у кримінальному судочинстві, то у новому проекті немає таких змін, які б, порівняно з діючим законодавством, уможливили відшкодування збитків. Було лише розширено перелік суспільно небезпечних діянь, які завдали шкоду і можуть бути підставою цивільного позову, — тепер він не обмежується злочинами, а до них можуть входити також інші суспільно небезпечні діяння. Було конкретно визначено право відшкодування майнових і моральних збитків (ст. 59 Проекту), у чинному КПК фігурує поняття “матеріальна шкода”. Також ст. 60 Проекту КПК визначила можливість притягнути як цивільного відповідача фізичну чи юридичну особу, яка за законом несе майнову відповідальність за шкоду, заподіяну діями не тільки обвинуваченого, а й *неосудної особи*, яка вчинила суспільно небезпечне діяння.

Проте такі зміни не забезпечать відшкодування збитків, завданих злочином, а навпаки — ускладнять цей механізм, адже тут подається розширене коло підстав та осіб, на яких можна подати цивільний позов, що не є негативом, але через таке укрупнення призводить до ускладнення проблеми.

Єдину можливість покращити становище у правовідносинах щодо відшкодування збитків, завданих злочином, цей Проект КПК вбачає лише

у створенні та фінансуванні Державного фонду відшкодування збитків (п. 3 ч. 15, прикінцеві положення Проекту КПК України).

Таким чином, забезпечення відшкодування збитків, завданих злочином, у кримінальному судочинстві України потребує реальних змін у кримінальному законодавстві. На нашу думку, шляхами вирішення проблеми з відшкодування збитків можуть бути не лише створення спеціальних державних і недержавних фондів, а й впровадження в норми законів інститутів трансакції, медіації, інших договорів і звільнення від кримінальної відповідальності, які фактично роблять “відшкодування збитків” центральним моментом у кримінальному судочинстві, а отже, основним його завданням.

Зазначені зміни дадуть змогу наблизити законодавство з кримінального судочинства України до законодавства розвинених країн і підвищити рівень демократизму в нашій країні. Адже на сьогодні проблема законодавства є основним каменем спотикання під час просування України в напрямку цивілізованого Заходу.

Література

1. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Моногр. — К.: Атіка, 2004. — 296 с.
2. Гошовський М. І., Кучинська О. П. Потерпілий у кримінальному процесі України. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — 192 с.
3. Гузела М. Форми відшкодування завданих злочином збитків в кримінальному судочинстві: реальність та перспективи // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали VII регіональної наук.-практ. конф., Львів 13–14 лют. 2001 р. — Л.: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2001. — 227 с. — <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=13&d=287>
4. Гуценко К. Ф., Головка Л. В., Филимонов Б. А. Уголовный процесс западных государств. — К.: ИКД “Зерцало-М”, 2001. — 480 с.

5. Коваленко Є. Г., Маляренко В. Т. Кримінальний процес України: Підруч. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — 688 с.

6. Новицький І. Цивільний позов у кримінальній справі // Право України. — 2003. — № 1. — С. 127–129.

7. Орлов М. Кримінально-правова реституція як одна з форм відшкодування завданої злочином матеріальної шкоди // Підприємство, господарство і право. — 2003. — № 5. — С. 113–116.

8. Півненко В. П., Мірошеченко Є. О. Про презумпцію правоти і пріоритетності прав потерпілого // Вісн. Верховного Суду України. — 2004. — № 8. — С. 39–41.

9. Конституція України. — Х.: Ранок, 2001. — 48 с.

10. Декларація Основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою від 29 листопада 1985 р. — ООН, Генеральна Асамблея, 1985.

11. Європейська конвенція про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів (ETS N 116) від 24 листопада 1983 р.

12. Кримінальний кодекс України, прийнятий 5 квітня 2001 р. № 2341-III. — К., 2001.

13. Кримінально-процесуальний кодекс України, затверджений від 28 грудня 1960 р.

14. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. — К., 2003.

15. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю” від 21 липня 1994 р. № 396/94.

16. Розпорядження Президента України “Про заходи щодо активізації боротьби з корупцією і організованою злочинністю” від 10 лютого 1995 р. № 35/95-РП.

17. Концепція забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, схвалена Указом Президента України від 28 грудня 2004 р. № 1560/2004.

18. Постанова пленуму Верховного Суду України “Про практику застосування судами України законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочином, і стягнення безпідставно нажитого майна” від 31 березня 1989 р.

19. Проект Кримінально-процесуального кодексу слід зняти з розгляду в парламенті та розробити новий на принципах поваги та дотримання прав людини й основних свобод // Українська Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ). — 19 січня 2006 р. — Прес-релізи та звернення. — <http://www.helsinki.org.ua/index.php?id=1137671048>.

Проаналізувавши чинне законодавство України та міжнародні нормативні акти, а також досвід інших держав у сфері відшкодування потерпілій особі збитків, завданих злочином, можна стверджувати, що в Україні існує істотна проблема з відшкодування збитків, завданих злочином. Так, не створено Державний Фонд для відшкодування таких збитків, немає нормативної бази для заохочення осіб, які вчинили злочин відшкодовувати збитку. Водночас Україна вже зробила перші кроки. Тепер багато що залежить від фінансування Державного Фонду, від перегляду і зміни кримінально-процесуального та кримінального законодавства.

Проанализировав действующее законодательство Украины и международные нормативные акты, а также опыт других государств в сфере возмещения потерпевшему лицу убытков, причиненных преступлением, можно утверждать, что в Украине существует важная проблема с возмещением вреда, причиненного преступлением. Так, не создан Государственный Фонд для возмещения такого вреда, нет нормативной базы для поощрения лиц, которые совершили преступление, возмещать вред. Вместе с тем Украина уже сделала первые шаги. Теперь многое зависит от финансирования Государственного Фонда, от просмотра и изменения уголовно-процессуального и криминального законодательства.

Having analysed the current legislation of Ukraine, the international normative acts, and experience of other states in sphere of compensation a loss caused by a crime, it is possible to tell that in Ukraine there is an important problem with compensation of the loss caused by a crime. Thus, the State Fund for compensation of such losses is not created and there is no normative base for incentive of persons who have committed a crime to compensate the losses. At the same time, Ukraine has already made first steps. Now a question is in financing of the State Fund, reassessing, and changing criminal procedural and the criminal legislation.

Надійшла 9 березня 2007 р.